

GRAVETTOIDE COMPLEXES OF THE NORTH BLACK SEA AREA

The article is devoted to the aspects of the appearance and development of the gravettoide technical tradition in the steppes of the East European plain. The gravettoide tradition is connected with the middle and late stages of Upper Paleolithic age in this region. There are several complexes with mixed features of the Aurignacoide and gravettoide traditions. The appearance of the gravettoide tradition is explained in terms of the population migrations and mixing of traditions during the last Valdai maximum in the area. The late gravettian (epigravettian) complexes have the tendency toward microlithization of flint tools.

Одержано 08.06.1999

Д. Ю. Нужний

ЕПІГРАВЕТТСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ОВРУЦЬКОГО КРЯЖУ

За матеріалами нової пізньопалеолітичної стоянки Шоломки I аналізуються особливості вже відомих епіграветтських комплексів Овруцького кряжу і визначається час їхнього існування та культурна специфіка.

Історія вивчення пізнього палеоліту Овруччини

Овруцько-Словечанська височина загалом являє собою досить специфічне природно-географічне і геологічне утворення у межах Українського Полісся. Це сильно розчленоване лесове плато, що простягнулося на 70 км із заходу на схід і максимум 30 км з півночі на південь, має кристалічну цокольну частину докембрійських часів та риські моренні відклади в основі. Його південний кордон є досить чітким, оскільки фактично обмежується долиною р. Норинь (лівої притоки р. Уж), тоді як північний — визначається значно слабше внаслідок дії ерозійних процесів, пов'язаних із дією льодовиків. Овруцький останець лесів знаходиться в оточенні класичних зандрових ландшафтів Житомирського Полісся, відстоїть майже за 120 км на північ від основного масиву поширення лесових відкладів у Дніпровському Правобережжі й підноситься на 316 м над рівнем моря.

Саме південні відроги цього плато вздовж р. Норинь, сильно зруйновані відносно молодими ярами та іншими ерозійними процесами, вже з кінця минулого сторіччя відзначалися масовими знахідками кісток викопних тварин, що досить активно збиралися місцевими жителями для потреб цукроварної промисловості¹. До останніх часів пізній палеоліт Овруцького кряжу був представлений всього двома невеликими комплексами, дослідженими на належному професійному рівні — Довгиничами і Збраньками.

Так, на південно-західних відрогів цього лесового плато у відслоненнях яру на північних околицях с. Довгиничі (зараз Овруцького р-ну Житомирської обл.) була відкрита і розкопана наприкінці 20-х років І. Ф. Левицьким відома Довгинецька стоянка². Пізніше геологічні умови залягання культурного шару пам'ятки вивчав В. І. Крокос, а її численні фауністичні рештки визначалися І. Г. Підоплічком³. На початку 70-х років пам'ятка досліджувалась М. І. Гладких, яким під час заглиблення дна основного розкопу 3 x 8 м І. Ф. Левицького, було розкрито ще 51 м² культурного шару. На жаль, серед знайдених тут 22 крем'яних виробів, зраряд не трапилось. Фауністичні рештки з цього розкопу були визна-

чені К. В. Капеліст і Є. І. Даниловою⁴. Знахідки з обох розкопів представлені в основному кістками, залягали хаотично у найрізноманітніших позиціях у лесових делювіальних відкладах, на глибинах від 6,25 до 11,5 м, на схилі розмитой риської морени і, за свідченням всіх дослідників пам'ятки, безумовно, знаходились у перевідкладеному стані. Проте деякі кістки ще зберігали певний анатомічний порядок, хоча на час перевідкладення тонші з них вже втратили свою первинну міцність⁵.

Найчисленнішими серед них були рештки мамута (загалом близько 14 особин), представлені практично всіма частинами скелету: довгими, черепними і тазовими кістками, а також щелепами, ребрами, хребцями тощо. Серед кісток з розкопу М. І. Гладких дві особини належали молодим, одна — напівдорослій тварині, а одна — навіть сосунцю. Кістки інших тварин також переважно належать перигляціальному фауністичному комплексові, й були представлені шерстистим носорогом, конем і північним оленем (всіх по дві особини) та бізоном. В обох розкопах відмічені ще й поодинокі кістки вовка і кабана, причому наявність останнього є досить рідкісним явищем для пізньопалеолітичних пам'яток прильодовикової зони⁶.

Незважаючи на велику кількість і розмаїття фауністичних решток, комплекс кам'яних виробів з обох розкопів Довгиничів складається всього із 36 екземплярів, причому зняття серед них налічують всього чотири екземпляри. На жаль, знахідки з розкопок І. Ф. Левицького до наших часів не збереглися, хоча й були майже повністю опубліковані. З-поміж останніх вирізняється масивне сегментоподібне вістря з гірського кришталю, оброблене по дузі зустрічною ретушшю (рис. 1, 1), досить широка платівка із гостроскошеним краєм (рис. 1, 2), невеликий кутовий різець на платівці (рис. 1, 3) та масивна платівка із вентральною пласкою ретушшю (рис. 1, 4).

Але найчисленнішу групу серед кам'яних виробів складають досить масивні платівки із широкими гранями та їх уламки (19 екз.) без вторинної обробки (рис. 1, 5—8, 10—12), що не є типовим для пізньопалеолітичних комплексів взагалі. Вони мають певні морфологічні особливості, які полягають у наявності дуже масивної, але нефасетованої п'ятки із добре розвиненим відбивним горбком. Практика ретельного зняття «карнизу» на відбивній площині перед сколюванням цих платівок практично не застосовувалась. Інша характерна риса згаданих призматичних сколів стосується характерного загострення протилежного, дистального кінця у більшості їх цілих зразків (рис. 1, 5—7, 11, 12). Відщепи налічують всього 7 екз. (рис. 1, 9), а уламки — 5 екз. Ще один з уламків, судячи з публікації І. Ф. Левицького, був фрагментом ортогнатного призматичного нуклеуса.

Хронологічна атрибуція і культурна специфіка Довгиничів уже протягом тривалого часу є об'єктом дискусій серед вітчизняних палеолітознавців через непевність стратиграфічних умов залягання культурного шару і загалом дуже невеликою, порівняно із численними фауністичними рештками, кількістю виявлених тут крем'яних виробів. Так, її першовідкривач І. Ф. Левицький, разом із В. І. Крокосом, що здійснивав геологічні дослідження умов залягання пам'ятки, датував її вюрмським інтерстадіалом, тобто часом, який за сучасною схемою передував останньому валдайському похолоданню⁷. У культурно-хронологічному ж плані цей комплекс порівнювався першим дослідником із оріньяцькою стадією і початковими етапами пізнього палеоліту взагалі. Ще більш давній вік Довгиничів, у межах рис-вюрмського інтергляціалу, на підставі геологічних даних відстоював В. І. Громов⁸.

На думку ж П. Й. Борисковського, невизначеність геологічних умов залягання цієї пам'ятки через процеси перевідкладення і малочисельність комплексу дозволяла лише віднести її до пізньопалеолітичної епохи взагалі⁹. Більш конкретно визначали хронологічну позицію Довгиничів П. П. Єфименко і І. Г. Шовкопляс, які датували її «мадленським часом», тобто заключними етапами пізнього палеоліту¹⁰. Проте останні дослідження цієї пам'ятки, проведені М. І. Гладких і І. Б. Люріним, дали їм підставу підтримати точку зору І. Ф. Левицького і В. І. Крокоса про її досить ранній вік у межах пізнього палеоліту. Цей висновок ґрунтувався на певних архаїчних технологічних особливостях платівок і системи первинного розколювання крем'яного комплексу Довгиничів взагалі, а також даних термолюмінісцентного та колагенового аналізів кісток¹¹. Ці польові дослідження

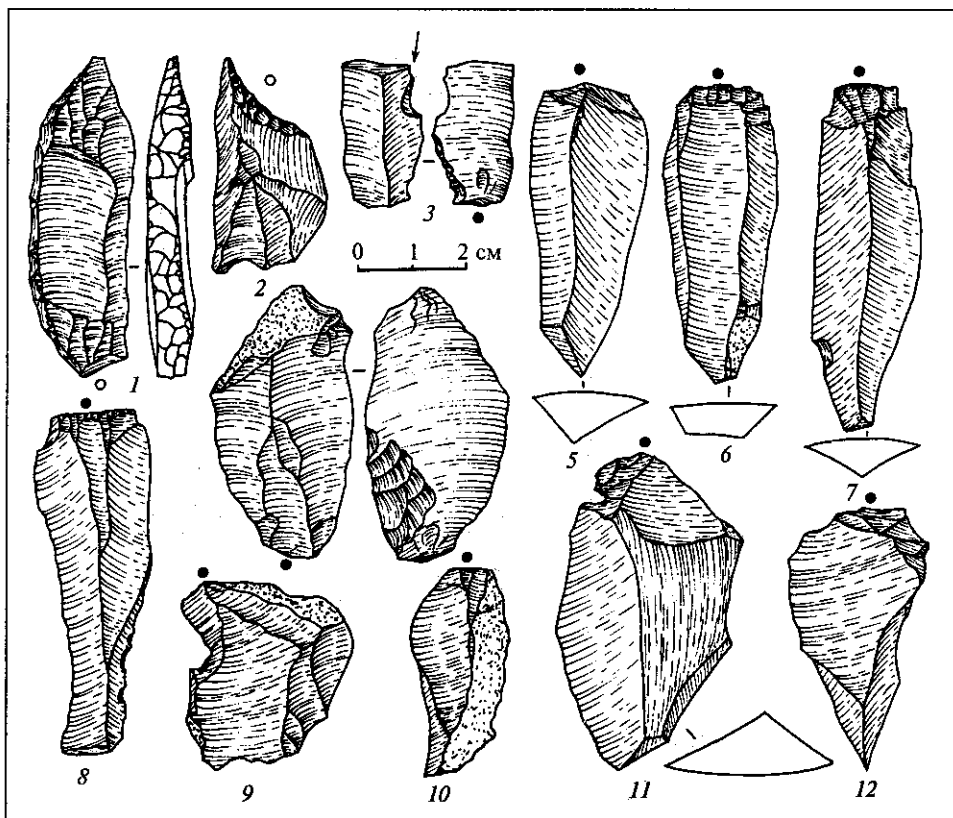

Рис. 1. Крем'яний комплекс Довгиничів (за І. Ф. Левицьким).

також засвідчили безумовне перевідкладення культурних решток пам'ятки і не підтвердили висновок І. Ф. Левицького щодо її багат шаровості. Такої ж самої думки дотримувався і Д. Я. Телегін, який визначав відносну хронологічну позицію цієї пам'ятки між Радомишлем і Пушкарями I, тобто досить ранньою повою пізнього палеоліту¹².

Першою ж пізньопалеолітичною пам'яткою Овруччини із численним і вже досить виразним крем'яним комплексом крем'яних знарядь були Збраньки. Вона була відкрита і майже повністю розкопана Д. Я. Телегіним на площі близько 20 м² у 1979¹³. Пам'ятка розташовується на схилі лесового плато висотою 25—30 м над рівнем сучасної заплави р. Норинь між двома великими ярами, за 500 м на північ від с. Збраньки Овруцького р-ну Житомирської обл. Хоча культурні рештки тут були представлені лише виробами з каменю, що залягали частково на денній поверхні, зруйнованій ерозією, та у сірому ґрунті, сформованому на нових лесів, вони, проте, зосереджувались на досить обмеженій площі. Досліджене скупчення крем'яних виробів являло собою одну підокруглу пляму 8—10 м діаметром, що майже напевно вказує на його гомогенність і чистоту.

За даними Д. Я. Телегіна, комплекс крем'яних виробів, вкритих білою патиною, загалом налічує більше 1200 екземплярів. Знайдено також платівку із гірського кришталю. Типологічно витримані нуклеуси (22 екз.), а також їх уламки та аморфні зразки (19 екз.) від досить широких платівок становлять досить високий відсоток від загальної чисельності комплексу (близько 3,4%). Безумовну більшість серед перших (15 екз.) складають різноманітні одноплощинні, переважно ортогональні пірамідальні зразки, всього 9 екз. (рис. 2, 1, 2, 4). Серед них є також п'ять косоплощинних нуклеусів (рис. 2, 3), а також виріб торцевого типу. Двоплощинні призматичні нуклеуси (всього 7 екз.) представлені чотирма, — поверхні сколювання яких не збігаються (рис. 2, 5), та трьома сплосченими виробами (рис. 2, 6). Загалом переважна більшість нуклеусів має нефасетовану відбивну площадку і відсутність слідів підправки «карнизів», а одноплощинні їх зразки утворюють морфологічно більш сталу серію.

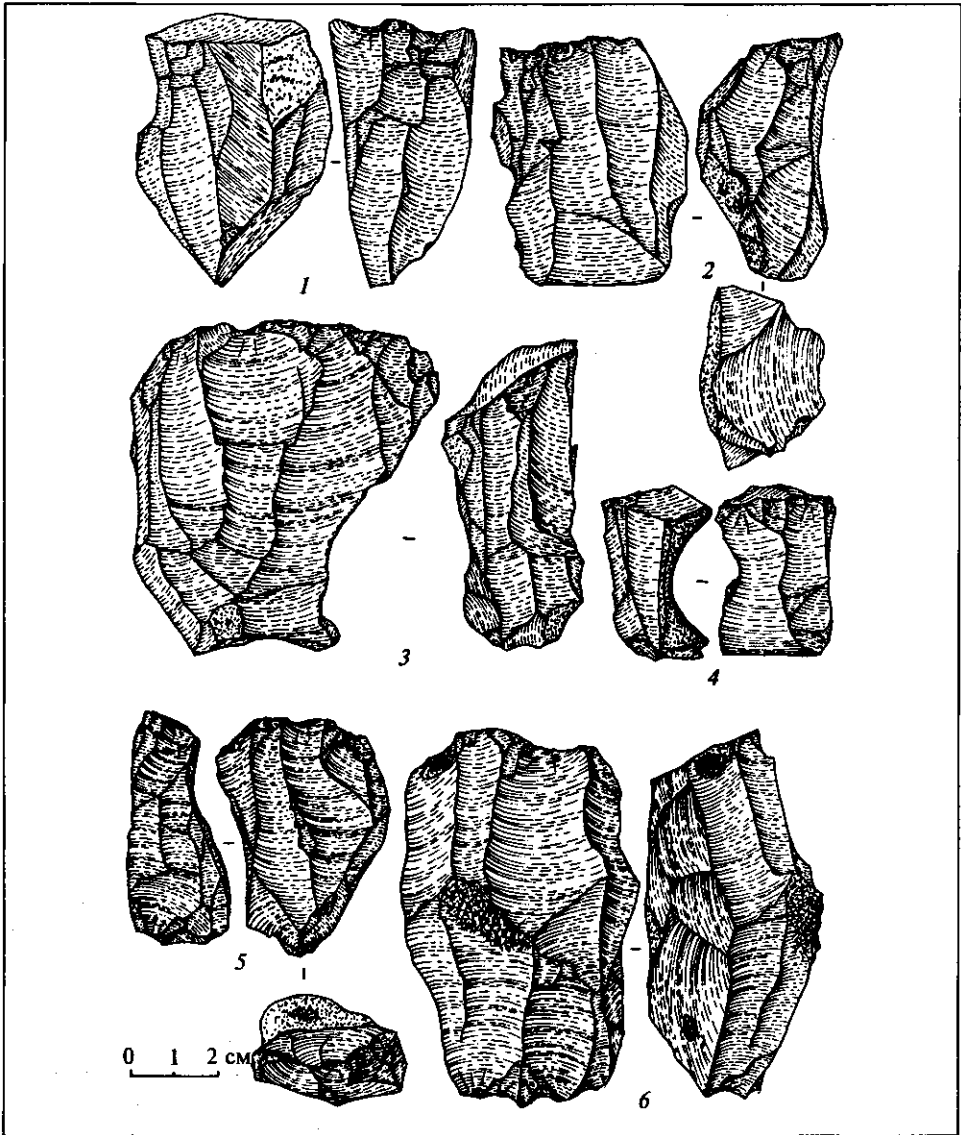

Рис. 2. Нуклеуси зі Збраньок.

Платівки призматичні та реберчасті налічують у комплексі зі Збраньок відповідно 87 та 18 примірників. Платівки звичайно мають досить недбале широке огранення та масивну нефасетовану відбивну площадку із добре розвиненим горбком. Прийом ретельного зняття «карнизу» на дорсальній поверхні відбивної площадки перед сколюванням платівок практично не застосовувався. Разом із знаряддями, виготовленими з цих напівфабрикатів (11 екз.), загальний індекс платівчатості таким чином становить тут близько 9,7 %. Відсоток типологічно витриманих виробів із вторинною обробкою (15 екз.) є також незвичайно низьким, тобто близько 1,25 %.

Всі наявні в колекції знаряддя праці зі Збраньок наведені на рисунку 3. Серед останніх найбільш виразну серію (7 екз. або 46,6 %) утворюють різноманітні і досить масивні мікроліти із затупленим краєм (рис. 3, 1—7), що є досить незвичайним для пізньопалеолітичних пам'яток прильодовикової зони Східної Європи, де їх кількість рідко перевищує 8—10 %¹⁴. Мікроліти виготовлено на досить широких і масивних платівках за допомогою високої стрімкої дорсальної ретуші. У двох випадках наявна й обробка напівстрімкою, також дорсальною,

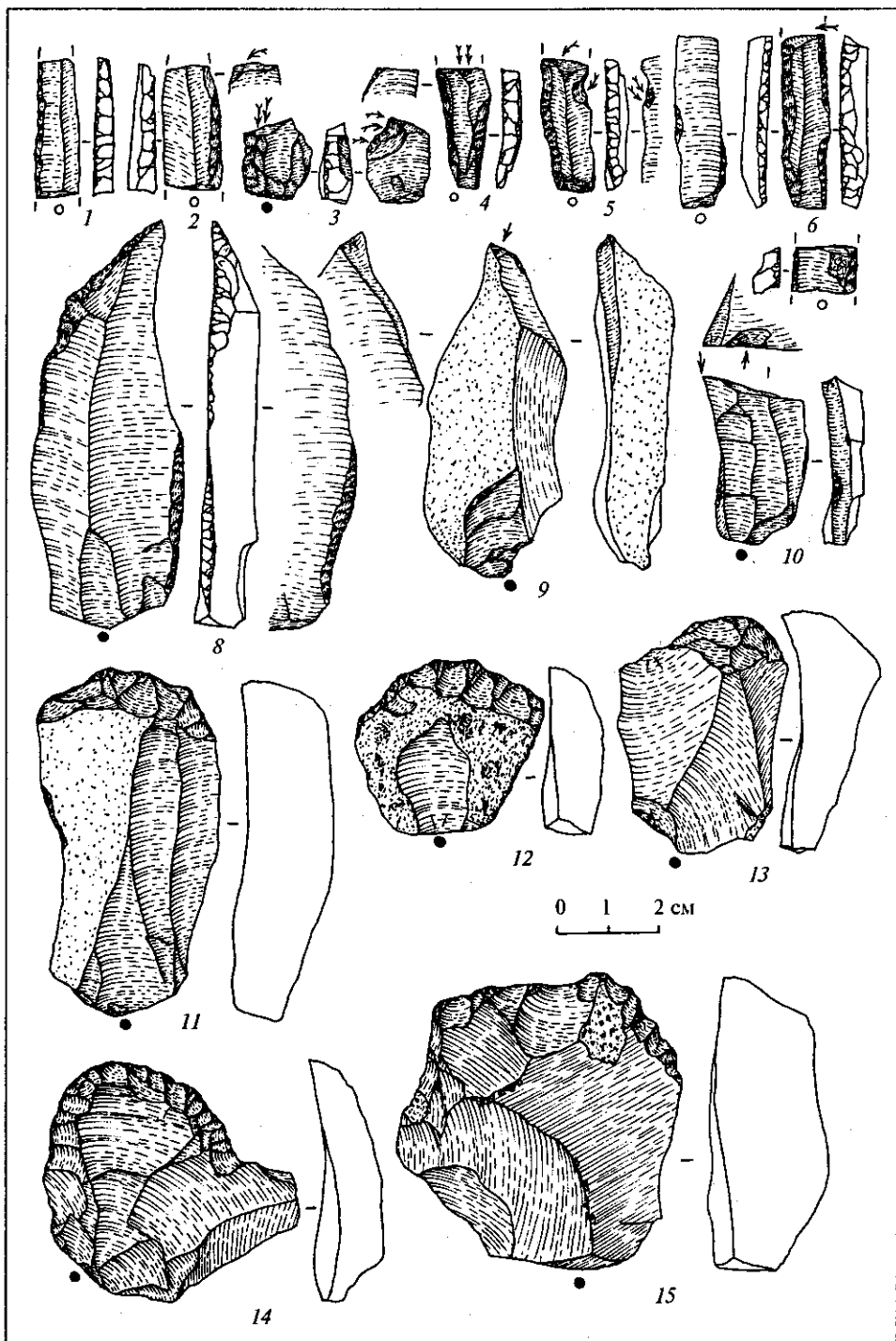

Рис. 3. Комплекс крем'яних знарядь Збраньок.

або дорсально-вентральною ретушшю і з протилежного різального краю призматичного напівфабрикату (рис. 3, 6, 7).

Про те, що ці мікроліти є фрагментами ланцетоподібних та граветтських вістер, свідчать уламки із підправкою базової частини перпендикулярним або діагональним ретушуванням з боку відбивного горбка платівки (рис. 3, 4, 5). Ще один подібний фрагмент базової частини вістря має також незаретушований відбивний горбок масивного призматичного напівфабрикату (рис. 3, 3). Показовим

у цьому відношенні є й один з уламків вістер, який має таку довгу ретушовану діагональну підправку базової частини, що вже нагадує черешок зламаного наконечника з виїмкою (рис. 3, 4). Про використання згаданих мікролітів — вістер саме у функції наконечників досить масивної мисливської зброї, типу легких списів або дротиків, свідчить і діагностичний макрознос, наявний на більшості цих виробів та значні розміри їхніх збережених «черешкових» частин із макропошкодженнями, безумовно, металюного походження (рис. 3, 26)¹⁵. До вищеописаної категорії знарядь типологічно й напевно функціонально тяжіє і ціле дуже масивне ланцетоподібне вістря, оброблене на бойовій частині напівстрімкою дорсальною, а на черешку — вентральною ретушшю (рис. 3, 8). З протилежної сторони призматичного напівфабрикату черешок із збереженим відбивним горбком також підправлено напівстрімкою дорсальною ретушшю. Показово, що подібно до мікролітів-вістер це знаряддя також зорієнтовано своєю бойовою частиною у бік протилежний до відбивної площини платівки.

Другою за чисельністю категорією знарядь праці (5 екз. або 33 %) комплексу зі Збраньок є скребачки кінцевого типу (рис. 3, 11—14), виготовлені переважно на масивних відщеплах. Деякі з них за розмірами нагадують скребла (рис. 3, 15). В колекції наявна лише одна кінцева скребачка на масивній платівці (рис. 3, 11). Інші ж провідні категорії виробів із вторинною обробкою представлені тут двома різцями на платівках бокового (рис. 3, 9) і кутового типів (рис. 3, 10).

Як вважав Д. Я. Телегін, вищеописаний комплекс, насамперед унаслідок морфологічних особливостей мікролітів і вістер, має певні культурні аналогії серед матеріалів Пушкарів I та Ключів. Проте колекція зі Збраньок, на його думку, виглядає загалом більш архаїчно, через значно примітивішню технологію сколювання платівок і відсутність стійких принципів добору напівфабрикатів для виробництва скребачок і різців. Щодо відносної хронологічної позиції, то згаданий автор датував Збраньки, разом із Довгиничами, часом пізніше Радомишля, але давніше Пушкарів I¹⁶.

Шоломки I — нова епіграветтська пам'ятка на Овруцькому кряжі

Упродовж 1997—1998 років у південно-східній частині Овруцького кряжу автором була відкрита і фактично повністю розкопана на площі 42 м² нова пізньопалеолітична пам'ятка Шоломки I¹⁷. Крем'яний комплекс останньої, що вже після першого сезону розкопок характеризувався дуже виразним набором знарядь праці із яскравими епіграветтськими рисами, був частково опублікований¹⁸. Стоянка розміщується на платоподібному лесовому останці V-подібної форми, утвореного двома мисами, що підносяться на 30—35 м над рівнем сучасної заплави р. Норинь. З півночі і сходу він обмежується відповідно «Ровом Каскевиця» і «Соломійчиним ровом», а з півдня та заходу — долиною Нориня, причому з'єднується з топографічно трохи вищим основним лесовим плато лише невеликим перешийком. Саме ж скупчення пізньопалеолітичних матеріалів Шоломок I знаходиться в основі західного мису цього останця, що мав довжину близько 350 м і ширину 120 м і був з трьох боків охоплений подвійним півкільцем протиерозійних валів. На поточний момент пам'ятка знаходиться практично посередині між двома згаданими валами та за 40 м від краю південного схилу цього мису, зорієнтованого вздовж долини р. Норинь, який зараз вже є майже повністю зруйнований численними активно діючими молодими ярами («Качкові» або «Ткачові рови») та іншими ерозійними процесами. Показово, що відповідно на 50 і 60 м на північ і захід від основного розкопу Шоломок I у шурфі і зачистках стінок ярів зафіксована наявність ще, як мінімум, двох скупчень пізньопалеолітичних матеріалів.

Стратиграфічні умови залягання пізньопалеолітичних матеріалів Шоломок I є досить простими, оскільки під час спорудження вищезгаданих протиерозійних валів у 60-х роках, приблизно 30—50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків над ними безперечно було зрізано бульдозерами. Після цього з метою посадки лісополоси тут була здійснена плантажна оранка, яка, проте, лише трохи зачепила верхню частину культурного шару пам'ятки (рис. 4). Внаслідок цього на всій площі розкопу зафіксована наступна стратиграфія нашарувань:

0—20 см — світло-сірий слабогумусований лісовий ґрунт, утворений внаслідок плантажної оранки на основі лесоподібного суглинку;

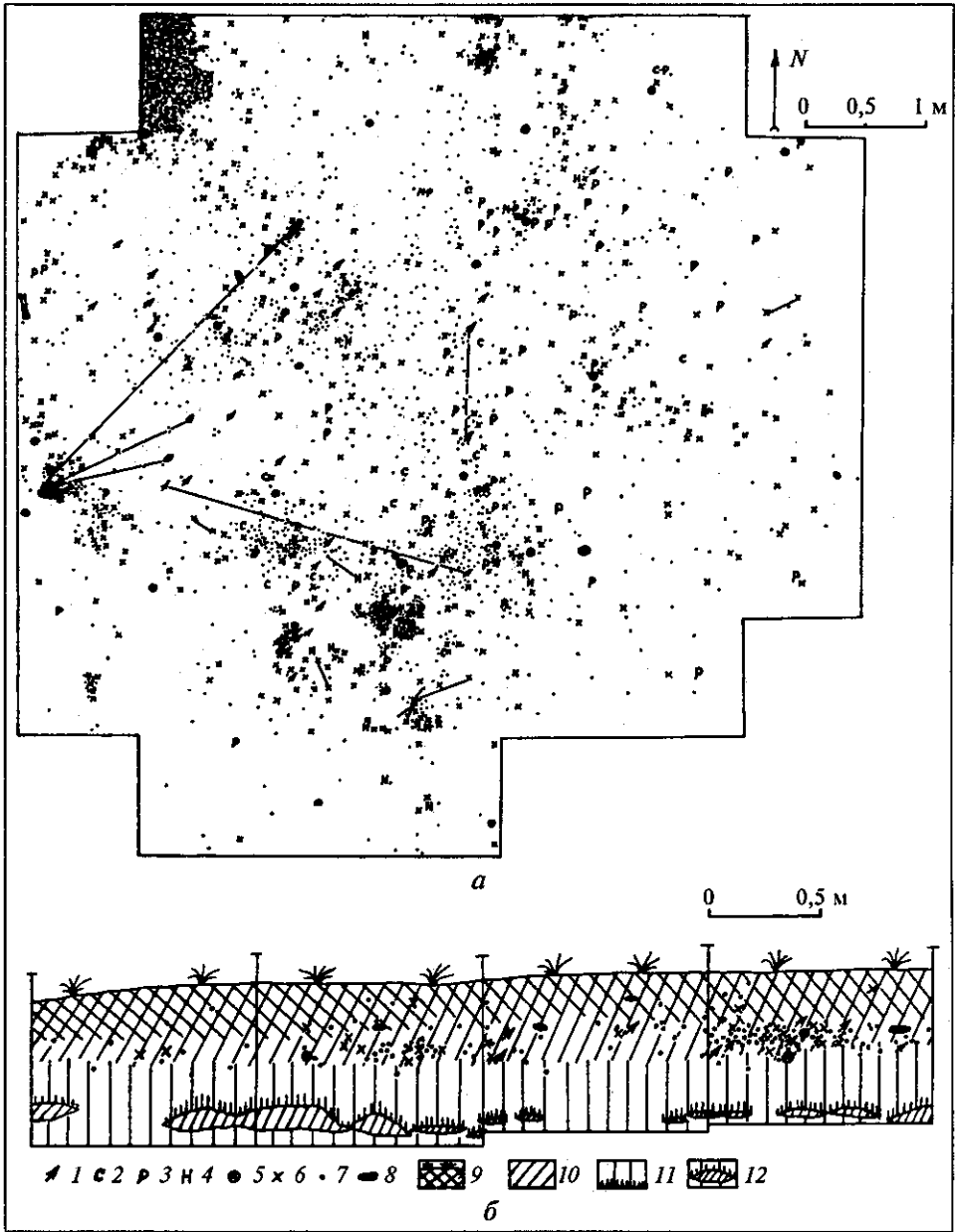

Рис. 4. План і профіль частини західної стінки основного розкопу 1997—1998 рр. Шоломки I. Умовні позначення: 1 — мікроліт із затупленим краєм; 2 — скребачка; 3 — різець; 4 — нуклеус; 5 — платівка з ретушшю; 6 — платівка; 7 — відщеп; 8 — каміння; 9 — світло-сірий слабогумосований лісовий ґрунт; 10 — білястий щільний супіщаний суглинок, жовтуватий у верхній частині і білястий — у нижній; 11 — міцний червоний ортзанд із прошарками ущільнених іржавих стяжнів; 12 — лінзи яскраво-білого щільного супіщаного суглинку, перекриті зверху орштейнами.

20—35 см — білястий дуже щільний супіщаний суглинок, жовтуватий у верхній частині і яскраво-білий — у нижній, в якому переважно й залягали пізньопалеолітичні знахідки;

35—100 см — потужний червоний і міцний у перетині іржавий ортзанд, утворений щільними лускатими стяжнінями окислів заліза, що, проте, легко підлягають горизонтальному зрізу і мають темно-коричневі поверхні. Ортзанд подекуди містить лінзи яскраво-білого супіщаного суглинку потужністю 5—15 см, подібного до відкладів перекриваючого шару. Над цими лінзами ортзанд набуває більшої щільності та яскравішого кольору. У верхній частині ортзанду також

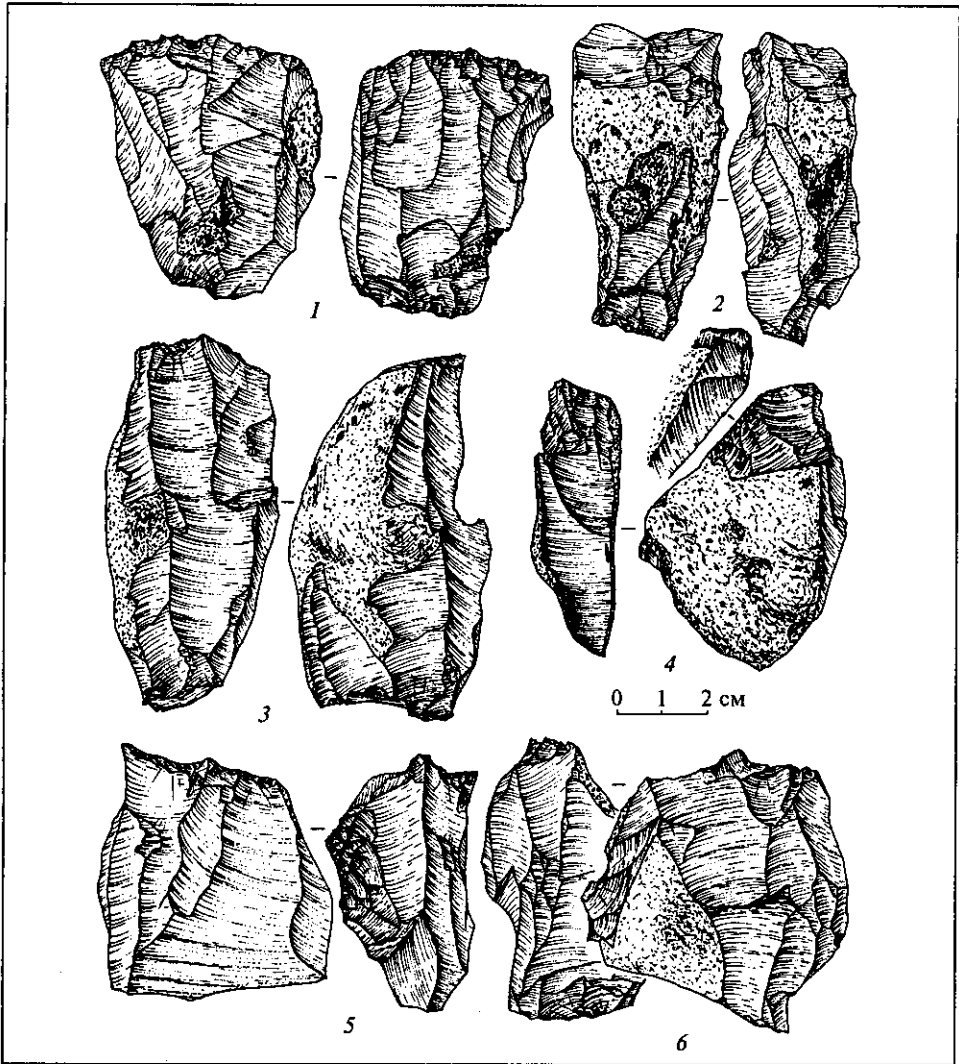

Рис. 5. Нуклеуси з розкопу 1998 року Шоломки I.

трапляються крем'яні знахідки, особливо чисельні у південному секторі розкопу, спрямованому в бік краю тераси Недри.

100 см і нижче — приблизно з цього рівня ортзанд поступово втрачає щільність і яскраво червоний колір, набуває більшої шаруватості, а його все менш виразні горизонти перестеляються вже відкладами типового жовтавого лесоподібного суглинку. Поступово потужний і щільний ортзанд набуває таким чином вигляду окремих тонких прошарків суглинку, забарвленого окислами заліза у товщі лесових відкладів.

Планіграфічні особливості пам'ятки на вже дослідженій площі розкопу (42 м²) також досить прості. Основне скупчення пізньопалєолітичних матеріалів, представлених лише кам'яними виробами, являє собою не дуже щільну, насичену знахідками у центрі округлу пляму діаметром близько 8—9 м (рис. 5). Вона фактично вже повністю окреслена розкопом з південного і східного боків. У північно-західному її секторі частково розкрито в розкопі дуже концентроване округле скупчення кременів, що орієнтовно буде мати розміри 1,5 × 1 м. У профілі воно являло собою лінзу товщиною близько 5 см, дуже щільно насичену кременями, де вони фактично лежали один на одному. Лінза стратиграфічно залягала на рівні основного культурного шару, тобто на межі білястого супіщаного суглинку і червоного ортзанду.

За складом крем'яних виробів досліджена частина скупчення, що являла собою зосередження відходів первинної обробки кременю. Найчисельнішими у ній

були відщепи різних розмірів і лусочки (382 екз.), у меншій кількості (143 екз.) траплялися платівки та їх уламки, що, однак, становить незвичайно високий відсоток по відношенню до перших. Знайдено також два призматичні двоплощинні ортогнатні нуклеуси та один торцевий на плитці, тоді як готових знарядь майже нема. Останні представлені лише двома уламками платівок із нерегулярною ретушішо та уламком вістря із затупленим краєм. Безумовно, що у даному випадку ми маємо справу із так званим «точком», тобто місцем первинного розколювання кременю і виробництва призматичних платівок.

На дослідженій площі основного зосередження палеолітичних матеріалів з Шоломків I також були зафіксовані інші місця як первинного розколювання кременю, так і виробництва певних категорій знарядь праці. Так, у його південній частині знаходилося два мікроскупчення або невеликих «точка» діаметром близько 0,5 м, що склалися з відщепів, платівок, кількох нуклеусів і відбійників. Проте в одному з них також знаходилися 6 різців і дві скребачки. До одного з двоплощинних нуклеусів іншого скупчення були підібрані дві платівки і два відщепи. Приблизно у 0,5 м поруч розташовувалось ще й інше скупчення, утворене платівками, двома нуклеусами та вісьмома вістряма із затупленим краєм. В останньому випадку ми, напевно, маємо справу з виробничим центром із виготовлення мікролітичних вістрів.

У західній частині розкопу також зафіксовано інше, але значно менш концентроване овальне скупчення близько $1 \times 0,5$ м продуктів розколювання, насамперед платівок та двох нуклеусів. Тут також пощастило підібрати платівку до одного з нуклеусів. У цьому ж скупченні була знайдена невелика сланцева плитка, розбита на кілька частин, фрагменти від якої були розсіяні по площі розкопу у північно-східному напрямку. Взагалі слід зазначити, що, незважаючи на відносно досить невелику насиченість крем'яними знахідками у центральній частині основного зосередження палеолітичних матеріалів, саме тут була знайдена основна маса готових знарядь праці. Напевно, більшість продуктів первинного розколювання кременю на пам'ятці й була зосереджена у вищеприписаному найбільшому «точку» у північно-західній частині розкопу. Показовим є й відчутна концентрація кременів зі слідами дії вогню у північно-східному секторі основного скупчення матеріалів з Шоломків I.

Переважає більшість крем'яного комплексу з Шоломки I виготовлена з високоякісного сірого та чорного кременю, вкритого найчастіше неглибокою блакитно-білою патиною, хоча знахідки з ортзанду є абсолютно непатинованими. Іноді кремені патиновані лише з обного боку. Згідно з виробами із збереженими ділянками жорнової кірки, крем'яна сировина походить з первинних відкладів. Іноді за сировину використовували і плитчасті конкреції. Загальна кількість комплексу на поточний момент становить 2627 кременів. Нуклеуси, їх уламки та аморфні зразки серед них налічують 17 екз., що становить всього 0,6 % комплексу. Це здебільшого призматичні, досить недбало огранені нуклеуси від платівок середньої ширини з добре збереженими «карнизами» і виразними слідами роботи жорстким відбійником. Найчисельнішими серед них (7 екз.) є призматичні двоплощинні ортогнатні або косоплощинні зразки (рис. 5, 1—3, 6). Кількісно їм трохи поступаються (5 екз.) одноплощинні ортогнатні та косоплощинні нуклеуси (рис. 5, 5), знайдено також один торцевий зразок на плитчастій конкреції (рис. 5, 6).

Платівки комплексу Шоломки I також є досить специфічними. Це, як правило, досить масивні в перетині середньоширокі й недбало огранені призматичні сколи із широкою нефасетованою відбивною площиною, часто без виразних ознак зняття «карнизу», та добре розвиненим відбивним горбком. Значна частина з них має природне загострення дистального кінця. Саме такі платівки «архаїчного вигляду» й були присутні у вищезгаданих комплексах Довгиничів і Збраньок. Загальна кількість призматичних платівок комплексу Шоломок I на поточний момент становить 516 екземплярів, що разом із знаряддями, виготовленими на платівках (122 вироби) становить 24,7 % чисельності крем'яного комплексу. Технологічні сколи комплексу складаються із 17 різцевих і двох поперечних їх різновидів, а також 14 реберчастих платівок та їхніх уламків. Відщепи, уламки та лусочки налічують зараз 1916 екз.

Комплекс крем'яних знарядь з розкопів 1997—1998 рр. Шоломків I налічує 146 виробів, що становить близько 5,5 % від загальної кількості колекції. Пере-

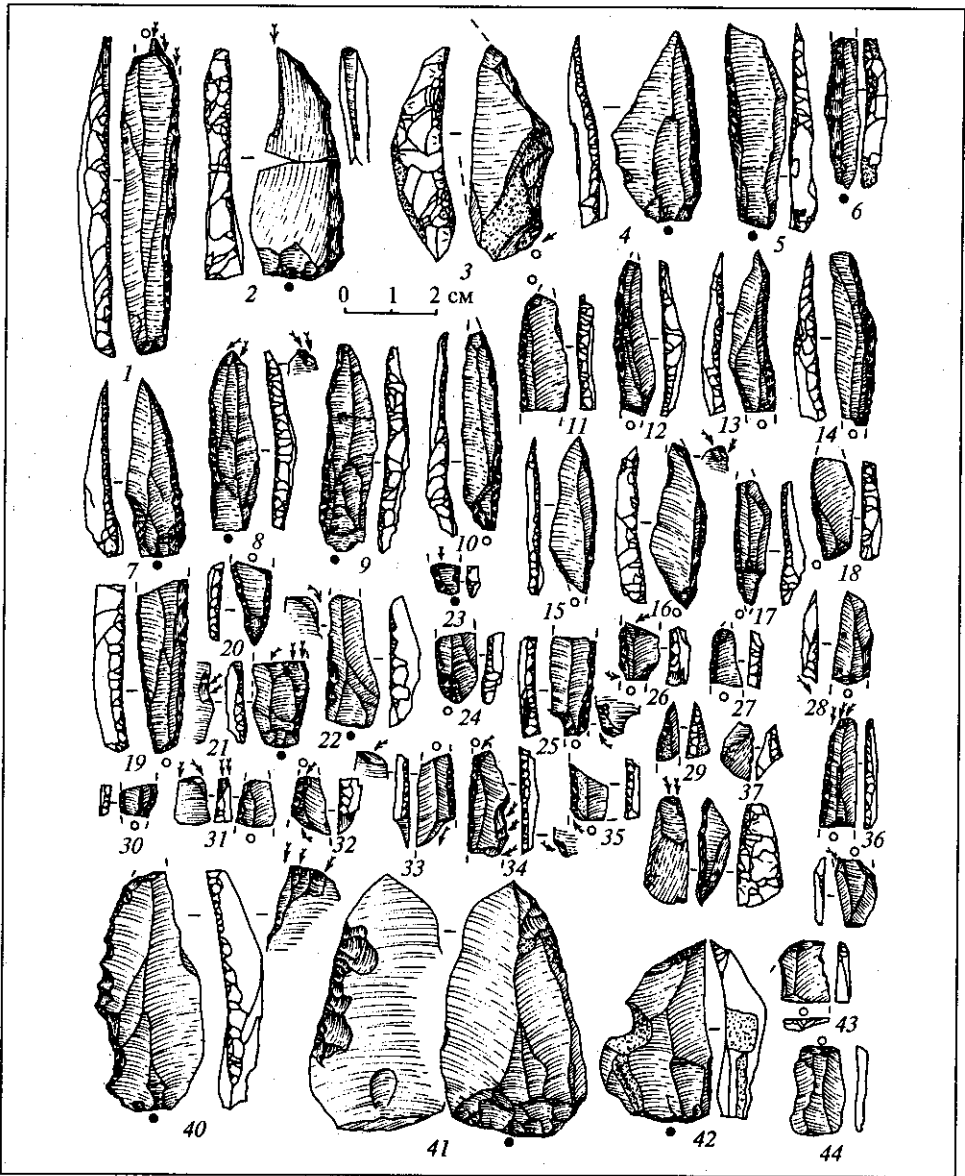

Рис. 6. Мікроліти, вістря, «псевдомікрорізиці» та платівки із ретушованим кінцем з розкопів 1997—1998 рр. стоянки Шоломки I.

важна більшість з них (122 екз. або 83,5%) виготовлена на платівках, причому дуже виразна їх серія має робочий край саме на дистальних кінцях призматичних напівфабрикатів, протилежних до їх відбивних горбків (рис. 6; 7; 8). Останні у більшості випадків залишалися цілі і не піддавалися додатковій обробці.

На відміну від уже опублікованого комплексу з розкопок 1997 р., провідною категорією знарядь з урахуванням матеріалів колекції 1998 р., тепер є не мікроліти із затупленим краєм та відходи їх виробництва (39 екз.), а різці (59 екз.). Проте перші все ж таки налічують понад 26,7 % знарядь праці, що є, загалом, дуже високим показником як для епіграветських комплексів прильодовикової зони. Основу комплексу мікролітів з Шоломків I складають досить масивні ланцето-подібні, шательперонські та граветські вістря іноді з обробкою базової частини (рис. 6, 1—5, 7—18), що досить сильно варіюють як за своїми розмірами або масивністю, так і за пропорціями. Виготовлені вони переважно з масивних і досить недбало огранених призматичних платівок за допомогою високої стрімкої дорсальної ретуші або навіть її зустрічних різновидів. Практично майже всі вони

зорієнтовані своєю бойовою частиною у бік, протилежний до відбивного горбка призматичних напівфабрикатів, оскільки палеолітичні майстри, безумовно, прагнули використати їх природну загостреність (рис. 6, 2—10; 12—18).

Масивний відбивний горбок іноді зберігався на базовій частині вістер (рис. 6, 2—9) або відламувався в місці спеціальної виїмки з боку різального краю мікролітів (рис. 6, 10—13, 15, 17) чи навіть просто заретушовувався (рис. 6, 3, 16, 18). Внаслідок цього найтиповішою обробкою базової частини вістер є діагональна підправка стрімкою дорсальною ретушшю. Іноді така підправка наявна навіть на зразках із збереженим відбивним горбком (рис. 6, 7, 8). Вентральне підгесування базової частини або вістря мікролітів не застосовувалось. У колекції знайдено два «псевдомікрорізця» (рис. 6, 37, 38) та зберігся один негатив «мікрорізцевого» сколу на базовій частині дуже масивного зламаного вістря (рис. 6, 3), що вказують на періодичне застосування контрударних методів нанесення ретуші у напрямку від центру до кінців вістер. Вищезгадані та інші зламані вироби цікаві ще й тим, що вказують на реальні розміри та масивність найбільших зразків таких вістер, що досягали товщини більше 1 см і ширини 2 см (рис. 6, 2, 3, 38).

Окрім згаданих вістер, інші категорії мікролітів із затупленим краєм не знайдені в комплексі з Шоломків I, незважаючи на його виразність і чисельність. Показовою є повна відсутність тут прямокутників, дуже типових для епіграветських комплексів прильодовикової зони¹⁹. Наявні в колекції уламки виробів із затупленим краєм, представлені переважно фрагментами базових частин вищеписаних вістер із діагональною підправкою ретушшю (рис. 6, 19, 20, 24—26, 30), або збереженим відбивним горбком призматичного напівфабрикату (рис. 6, 6, 21—23). Уламки бойових частин вістер (рис. 6, 27—29, 36), а також їх середні частини (рис. 6, 31—35) є значно менш чисельними. Цей факт є цілком логічним з огляду на діагностичні макропошкодження, безумовно, металюного походження, присутні на вістрях та їх уламках (рис. 6, 1, 2, 8, 9, 16, 21—23, 25, 26, 29, 36, 38, 39).

«Черешкові» частини зламаных наконечників металюної зброї мали більше шансів бути принесеними разом із дровками назад на поселення для подальшої їх заміни. Згідно з розмірами таких базових частин із макрозносом, мешканці Шоломків I використовували, скоріше, досить масивну металюну мисливську зброю, типу легких списів або дротиків, а не лук і стріли²⁰. У цьому ж зв'язку звертає на себе увагу й незвичайно високий, як для пізньопалеолітичних пам'яток прильодовикової зони, відсоток мікролітів із пошкодженнями металюного походження (всього 19 зразків або 51 % мікролітичного комплексу). На додаток слід відзначити ще й два випадки ремонту таких зламаных під час використання вістер-наконечників (рис. 6, 2, 9), які вдалося здійснити серед мікролітів з Шоломків I.

Серед інших знарядь, також пов'язаних із металюною мисливською зброєю, слід відзначити уламок вістря з боковою виїмкою на платівці. Воно виготовлене із досить масивної платівки за допомогою високого затуплювального ретушування в місці виїмки та похилої зубчастої ретуші вздовж середньої частини наконечника (рис. 6, 40). Біля самого його вістря ця обробка набуває вже характеру невисокої напівстрімкої ретуші. Бойова частина пера вістря пошкоджена діагностичним макрозносом металюного характеру у вигляді трьох раковистих фасеток з площини зламу. У цьому ж зв'язку слід відзначити й один із вищеписаних уламків базових частин вістер із затупленим краєм, який морфологічно тяжіє до вістер з боковою виїмкою (рис. 6, 25). Щоправда, ретушована виїмка розташовується тут на протилежному боці вістря, а діагностичне макропошкодження безпосередньо зруйнувало його черешок (рис. 6, 25).

Різиці на поточний момент є провідною категорією знарядь комплексу Шоломків I (59 екз.) і становлять майже 40,4 % виробів із вторинною обробкою (рис. 7, 7—18; 8, 1—14, 16). Серед них 50 різців виготовлені на платівках і лише 9 — на відщепках. Це переважно бокові їх зразки на платівках (26 екз.), причому більшість з них представлені косоретушованими зразками (рис. 7, 7—11, 13—18). Боковий різець на відщепі всього один. Другу за чисельністю групу різців зараз складають кутові їх різновиди (17 екз.), причому і тут зразки на платівках (рис. 8, 1—7, 9) також, безумовно, переважають (15 екз.). Серед кутових на відщепках є багатофасеткові зразки, що типологічно тяжіють до нуклеподібних форм (рис. 8, 8). Найбільш аморфною з точки зору відбору напівфабрикатів у комплексі, з Шо-

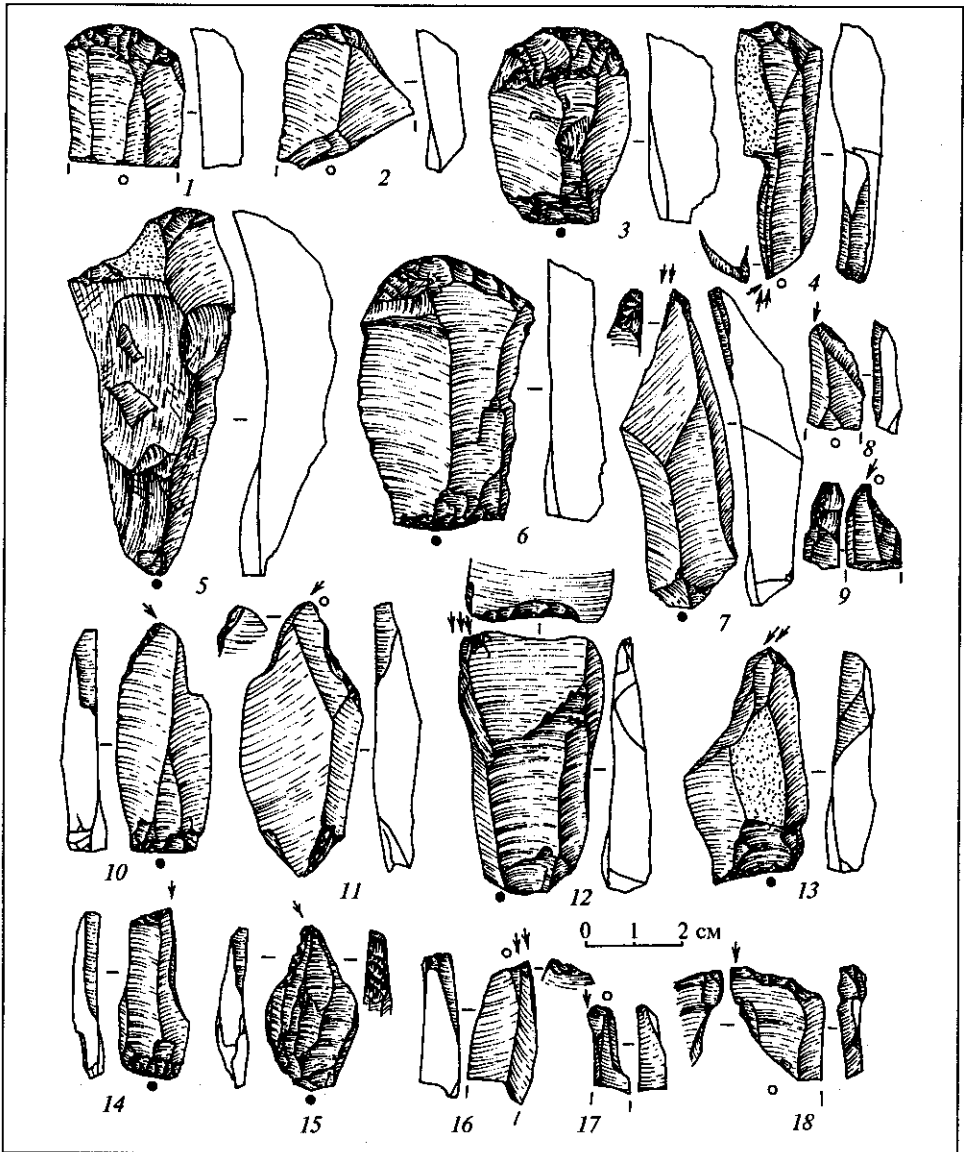

Рис. 7. Скребачки та різці з розкопу 1998 р. стоянки Шоломки I.

ломків I є група серединних різців, між якими 9 зразків виготовлені на платівках (рис. 8, 10—14), а 6 — на відщепках (рис. 8, 16). Серед перших — один є комбінованим із кутовим, а між наступними — один поєднаний з боковим, інший — з кутовим.

Скребачки та скреблоподібні форми становлять третю за кількістю категорію крем'яних знарядь (26 виробів або майже 18 %). Переважна більшість їх також виготовлена на платівках (16 екз.). Найбільш виразну групу серед них (13 екз.) становлять кінцеві зразки на платівках (рис. 7, 3, 5, 6), причому всього три вироби виготовлені з призматичних напівфабрикатів спеціально зменшених пропорцій, із обляганими відбивними горбками тощо (рис. 7, 1). Кінцеві зразки на платівчастих відщепках представлені всього чотирма виробами (рис. 7, 2), серед яких є два з ретушню по одному з бокових країв. З точки зору хронологічної позиції комплексу з Шоломків I, показовою є й наявність у колекції однієї подвійної скребачки зменшених пропорцій²¹. Одна кінцева скребачка на платівці є також комбінованою із серединним різцем (рис. 7, 4). Інші типи скребачок або скреблоподібних форм представлені двома боковими скребачками на масивній платівці й відщепі, а також двома скреблами кінцевого типу із зубчастою робочою поверхнею. Ще одне високе і

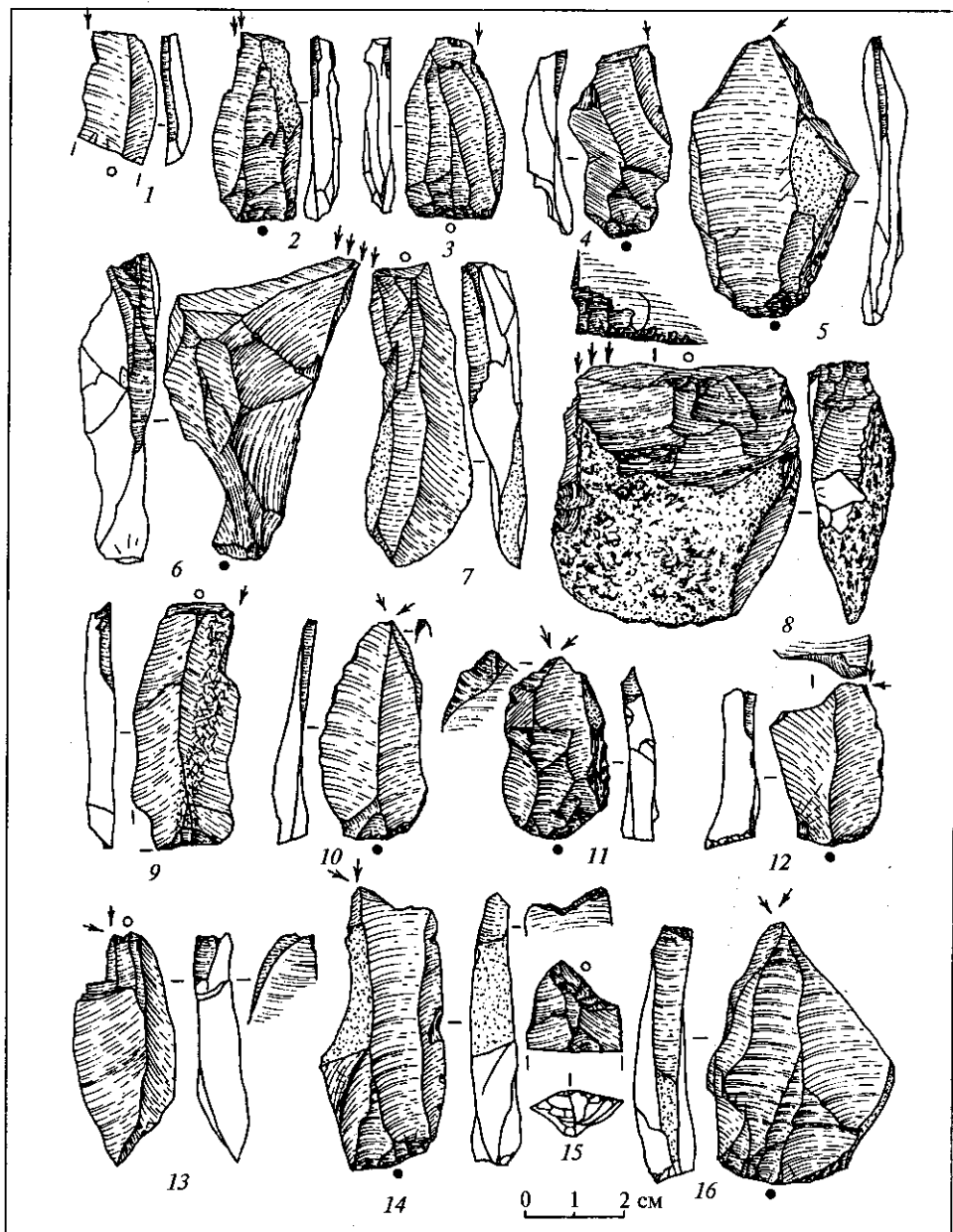

Рис. 8. Різці з розкопу 1998 р. стоянки Шоломки I.

також зубчасте нуклеподібне скребло із ретушню на $3/4$ (так званого типу рабо) виготовлене на розколотій навпіл крем'яній конкреції²².

Серед інших категорій знарядь слід відзначити три платівки із діагонально ретушованим кінцем, частина з яких іноді набуває вигляду вістер (рис. 6, 42), або має ще й обробку вентральною ретушню (рис. 6, 41), подібно до вищеописаного вістря із Збраньок (рис. 3, 8). Є три платівки із перпендикулярно зрізаним ретушню кінцем (рис. 6, 43, 44) і дев'ять платівок із нерегулярною ретушню або виїмками, а також п'ять відщепів із аналогічною обробкою.

Культурно-хронологічна і господарська специфіка епіграветтських пам'яток Овруцького кряжу

Таким чином, результати дослідження комплексу з Шоломків I дозволяють зробити певні висновки як щодо культурно-хронологічної атрибуції, так і господар-

ської інтерпретації вищеописаних пізньопалеолітичних пам'яток кряжу в цілому. На нашу думку, Довгиничі, Збраньки і Шоломки I є однокультурними і синхронними стоянками та належать до одного з варіантів східноєвропейського епіграветту прильодовикової зони, відмінного від південніших пам'яток Середньодніпровського басейну²³. Комплекси мікролітів овруцьких пам'яток складаються з досить масивних ланцетоподібних, шательперонських і граветтських вістер, іноді з дорсальною обробкою базової частини, виготовлених переважно із загострених платівок. Прийоми вентрального їх підтесування не застосовувались. Трапляються окремі наконечники з боковою виїмкою на платівках. Різці представлені найчастіше боковими і кутковими їх різновидами на платівках, хоча і серединні типи також присутні. Багатозазубрені й комбіновані знаряддя не є численними. Скребачки і скребла належать, здебільшого, до кінцевих їх зразків на платівках або масивних відщепів зменшених пропорцій. Можуть бути присутні й поодинокі подвійні скребачки.

Виразна більшість знарядь має робочі поверхні на кінці призматичного напівфабрикату, протилежного до його відбивного горбка. Як уже зазначалось, всі три комплекси характеризуються й використанням досить специфічної системи розколювання і сталими, на перший погляд дуже «архаїчними», прийомами виготовлення призматичних платівок. Нагадаємо, що саме ці риси й були основною підставою для культурної та хронологічної інтерпретації Довгиничів і Збраньок, як пам'яток ранньої пори пізнього палеоліту, які порівнювалися із Пушкарями I²⁴.

На нашу думку, це було наслідком загалом дуже невеликої чисельності комплексів знарядь з обох вищезгаданих пам'яток. Виразний і типологічно витриманий комплекс з Шоломків I, культурна атрибуція і хронологічна позиція якого достатньо визначена, дозволяють кардинально переглянути ці висновки. З іншого боку, як засвідчили матеріали Овруча I, комплексу, який має певні оріньякоїдні риси, але де ще відсутні граветтські мікроліти із затупленим краєм (тобто належить до іншої і давнішої культурної традиції), означені «архаїчні» прийоми сколювання платівок, напевно, були місцевою суто локальною традицією, властивою для пізнього палеоліту цього регіону взагалі²⁵.

Яскравий комплекс ланцетоподібних мікролітів з Шоломків I (а також зі Збраньок і Довгиничів) має певні аналогії в північно-східних пам'ятках Деснянського басейну (Юдинове, Тимонівка I і II, тощо), які зараз досить чітко датуються пізньольодовиковим часом (тобто 15—13 тисячоліттями до наших днів). При цьому слід нагадати, що аналогічні вістря були присутні і в деяких західніших пізньопалеолітичних комплексах Волині (Городок I і II тощо), на жаль, втрачених під час Другої світової війни. Виходячи з опису цих матеріалів, вони були дуже подібні до комплексу з Шоломків I як за технологією виробництва платівок, так і за типологічним складом ланцетоподібних і шательперонських вістер та інших знарядь праці²⁶. З іншого боку, деякі з масивних вузьких граветтських вістер із ретушованою базою з Шоломків I нагадують аналогічні вироби з південно-західніших комплексів пізньомолодовської культури Середнього Подністров'я. З точки зору уточнення хронологічної позиції Шоломків I показовою є наявність тут подвійної скребачки зменшених пропорцій, тобто знаряддя, яке з'являється у пізньопалеолітичних комплексах прильодовикової зони Європи лише на заключних етапах плейстоцену.

Загалом же мікролітичний комплекс вищезгаданих епіграветтських пам'яток Овруччини на поточний момент відрізняється від пам'яток і юдиново-тимонівської та пізньомолодовської культур за однією, але дуже суттєвою ознакою — тут повністю відсутні типові прямокутники. За типологічним складом комплексу мікролітів від них відрізняються і матеріали Журавки, епіграветтської пам'ятки у басейні р. Удай на Дніпровському Лівобережжі, де також присутні окремі атипові прямокутники, але основу складають (як і в Шоломках I) досить масивні ланцетоподібні або мікрограветтські вістря²⁷. Проте дорсальна підправка на їх базових частинах має виразну опуклість, що не характерно для Шоломків I, але загалом властиво для більшості мікролітів у комплексах межиріцької культури.

Інші категорії знарядь праці епіграветтських пам'яток Овруччини також мають певні морфологічні відмінності від аналогічних виробів із вищезгаданих комплексів Деснянського басейну. Так, серед різців стоянок Юдинове і Тимонівка неподільно домінують ретельно оформлені косоретушовані їхні типи

геометризованих пропорцій, серед яких виразною серією завжди присутні подвійні підромбічні форми, які повністю відсутні в комплексах із Шоломків I і Збраньок. Але останній тип різців взагалі є дуже характерним майже для всіх різночасних і, безумовно, різнокультурних епіграветських комплексів Деснянського басейну, починаючи з Єлисеєвичів або Мізина і закінчуючи Бугорком. Тому в даному випадку ми, напевно, маємо справу із місцевою суто локальною традицією, не пов'язаною із певною культурною приналежністю.

Таким чином, епіграветські комплекси Овруччини мають, з одного боку, власні характерні риси, а з іншого — прямі аналогії в комплексах сусідніх територій, насамперед з Волині та верхів'їв Десни. У цьому зв'язку, як уже відзначалось, привертає увагу відносно високий відсоток мікролітів-вістер металної зброї та їхніх уламків по відношенню до інших знарядь праці у всіх трьох комплексах (Довгиничі — 25 %; Збраньки — 46,6 %; Шоломки I — 26,7 %). Загальна мисливська спрямованість діяльності мешканців усіх трьох комплексів є, таким чином, досить виразною. Проте у типологічному і статистичному складі основних категорій знарядь цих пам'яток є і певні особливості, можливо, пов'язані з їхнього ще більш вузькою господарською спеціалізацією і терміном заселення.

Нагадаємо, що на більшості епіграветських комплексів із стаціонарними житловими конструкціями з мамонтових кісток прильодовикової зони Східної Європи відсоток мікролітів звичайно не перевищує 10 % (Єлисеєвичі I, Юдинове, Тимонівка I і II, Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці тощо). Такі пам'ятки зараз практично однотайно пов'язуються із стаціонарними поселеннями холодної пори року і розташовуються топографічно досить низько у місцях впадіння балок у долини великих річок²⁸. Є підстави вважати, що Збраньки і Шоломки I були сезонними мисливськими таборами теплої весняно-літнього періоду. Про це свідчить і топографія їх розміщення на високих відрогах або безпосередньо на плато. Характерно, що й культурно відмінні від них південніші епіграветські пам'ятки Середньодніпровського басейну — Семенівка II і III — розташовуються в аналогічних топографічних умовах у підніжжя плато і також відзначаються дуже високим відсотком мікролітів із затупленим краєм²⁹.

Проте термін «заселення Збраньок» був напевно значно коротшим, а сам комплекс, окрім ознак активної діяльності, пов'язаної з мисливством, має ще й виразні риси, притаманні майстерням із первинної обробки кременю, де нуклеусів звичайно буває більше, ніж готових знарядь праці. На наш погляд, певною аналогією цьому комплексові з точки зору спеціалізації у галузі первинної обробки сировини і терміну використання, є відома Фастівська стоянка. Ця, повністю розкопана пам'ятка, в культурному плані пов'язана із вищезгаданими епіграветськими пам'ятками Середньодніпровського басейну, також розташовується високо на плато, осторонь річкової долини, на краю балки³⁰. Колекція Фастова також відзначалась і непропорційно малим відсотком знарядь праці (14 екз. або близько 0,8 % колекції з 1711 виробів) і виразними ознаками інтенсивного розколювання крем'яної сировини (22 нуклеуси та нуклеподібні форми). Щоправда, мисливський компонент у комплексі його знарядь представлений значно слабше, оскільки тут знайдено лише одне мікрограветське вістря.

На противагу Збранькам, Шоломки I були більш стаціонарним поселенням і, напевно, використовувались протягом довшого часу в теплу пору року. Хоча первинна обробка кременю та сколювання платівок і тут здійснювалась досить активно, нуклеусів поки що знайдено непропорційно мало (0,6 % комплексу проти звичайних 1,5 %) і це, здається, не було пов'язано з його віддаленістю від покладів сировини. Збраньки і Шоломки I знаходяться всього у чотири кілометри одне від одного, але площа останнього, а головне, основний виробничий центр на його периферії ще не розкопані повністю.

Загалом основні технологічні й статистичні показники крем'яного комплексу, за винятком відсотка нуклеусів, а також співвідношення провідних категорій знарядь з Шоломків I, знаходяться у межах, властивих для аналогічних базових мисливських таборів весняно-літнього сезону епіграветських культур, розташованих на плато у прильодовиковій зоні. Наприклад, комплекс знарядь уже згаданої і майже повністю розкопаної Семенівки II налічує близько 200 виробів, навіть за повної відсутності тут однієї з основних типологічних категорій — скребачок. Очікувана ж кількість знарядь стаціонарного поселення Семенівка III, дослі-

дження якого ще триває, ймовірно, становитиме близько 500 екз. Досить подібними є й розміри основного скупчення палеолітичних матеріалів у цих пам'ятках і Шоломках I.

Сезон існування Довгиничького місцезнаходження визначити важче, але його спеціалізація як так званого kill-site — місця забою і первинного розчленування впольованих тварин, підтверджується складом крем'яного комплексу. Попри всі відміни, пов'язані з обсягом і видами впольованої дичини, такі комплекси в Старому Світі (наприклад: Амвросіївське костище, Флікстон II і Семенівка I в Європі; Шикаївка II в Сибіру; Лопой в Кенії тощо) складаються, насамперед з елементів металевих мисливської зброї і платівок із слідами інтенсивної утилізації від різання³¹. Ці дві основні категорії знарядь вбивства та розчленування туш тварин подекуди доповнюються нуклеусами і нечисленними відщепами та різцями — тобто продуктами сколювання додаткових платівок і знарядь для ремонту зламаного зброї. Нагадаємо, що комплекс Довгиничів складався з вістря типу шательперон, платівки чи вістря з гостроскошеним краєм, різця, чисельних платівок, у тому числі з ретушню, окремих відщепів і уламків а також нуклеусу.

У прильодовиковій зоні, внаслідок наявності та періодичного підтаювання вічної мерзлоти, під час перебування на місці первинної обробки дичини, могло здійснюватися і активне збирання кісток або навіть мерзлих частин туш раніше забитих чи померлих від дії природних чинників тварин. Цілком зрозуміло, що заготівлю цих кісток, без суттєвого їх пошкодження, найбільш ефективно здійснювати саме у теплу пору року, після їх витягання з мерзлоти. Напевно, це мало місце, наприклад, на Семенівці I, де невелика група мисливців забила і розчленувала тушу бурого ведмеда, а крім того, збрала і ретельно склала поруч у купу відсортовані та найбільші кістки від щонайменше шести мамутів для майбутнього використання у якості палива або будівельних матеріалів³². Характерно, що крім найцінніших з точки зору майбутньої утилізації семи бивнів, тут були повністю відсутні інші черепні кістки та анатомічні групи. Комплекс знарядь з Семенівки I також складався з уламка бойової частини мікролітичного вістря, різця, платівки і відщепи.

В цьому відношенні показовими є й особливості розташування цієї пам'ятки, яка, подібно до Довгиничів, знаходилася топографічно нижче від згаданих мисливських таборів, на плато. У випадку з Семенівськими стоянками ця різниця становить 6 метрів, оскільки «kill-site» розташовувалось у підніжжя тераси, безпосередньо на краю балки і на висоті всього близько 6 м над її сучасним тальвегом. У цьому відношенні привертає увагу наявність у Довгиничах різних черепних кісток мамутів, а також бізона. Розміри і низька продуктивна цінність голів, а особливо вага останніх (близько 130 кг для мамута і 60 кг для бізона) вказують, що саме тут (чи зовсім поряд) відбулося вбивство тварин під час полювання або сталося зосередження трупів померлих чи загиблих мамутів внаслідок дії природних чинників³³. Наявність певного анатомічного порядку у розміщенні мамутових решток, навіть після перевідкладення (кісток кінцівок і черепів з шелепами), підтверджує факт збереження на них м'яких тканин на момент первинного попадання у культурний шар. Сказане цілком підтверджує гіпотезу Х. Мюллер-Бека про звичайне розташування пізньопалеолітичних пам'яток цього типу саме у подібних топографічних умовах, тобто біля підніжжя терас та на ділянках прилеглих до тальвегів балок і річкових заплав³⁴.

Таким чином, з точки зору господарської і сезонної спеціалізації, на Овруцькому кряжі на поточний момент ми маємо три однокультурні епіграветські пам'ятки різного терміну використання, пов'язані переважно із мисливською діяльністю пізньопалеолітичної людини протягом теплої пори року. Серед них лише Шоломки I являють собою більш-менш стаціонарний чи базовий сезонний табір групи людей із повноцінним комплексом знарядь, придатним для його культурно-хронологічної інтерпретації і навіть певних соціально-економічних реконструкцій. Так, враховуючи ще не досліджену площу основного скупчення цієї пам'ятки, очікувана кількість комплексу знарядь тут становитиме близько 200 екземплярів. Це цілком можна зіставити з їх чисельністю в одному типовому господарсько-побутовому комплексі із зимовим житлом з мамутових кісток (250—650 екз.)³⁵. Показово, що в цілому збігаються і середні розміри обох цих структур 8—10 м в діаметрі. Хоча через велику привабливість решток вже колись по-

кинутих жител і абсолютну можливість їх повторного перезаселення, у разі повернення людей на це саме місце, згаданий показник у частині максимуму кількості знаряд повинен сприйматися із певними пересторогами. Так, нещодавні мікростатиграфічні дослідження четвертого ГПК Межиріччя довели, що він використовувався щонайменше двічі³⁶. У свою чергу варіабельність комплексів знаряд з пам'яток теплого сезону, подібних до Шоломків I або вищезгаданих Семенівки II і III, також можуть стати основою для визначення кількості випадків перезаселення зимових жител.

Таким чином, є слушні підстави припустити, що й кількість групи, яка залишила Шоломки I, може бути цілком зіставлена з чисельністю мешканців типового ГПК із зимовим житлом епіграветтських мисливців прильодовикової зони. Можна погодитися з Л. Л. Залізником, що така група звичайно не перевищувала 8—10 осіб і складалась з однієї нуклеарної сім'ї і проживаючих разом з нею кількох кровних родичів чи навіть інших членів общини, які вели спільне і окреме господарство³⁷.

Культурна ж специфіка пізньопалеолітичних комплексів Овруччини виглядає особливо контрастно на тлі згаданих і південніших пам'яток межиріччя культури, що також належать до епіграветтської культурної традиції і датуються пізньольодовиковим часом. Ці особливості, напевно, обумовлені різним генетичним підґрунтям обох варіантів епіграветту Північної України. В мікролітичному наборі межиріччя культури, на наш погляд, присутні певні ознаки, притаманні південнішим епіграветтським пам'яткам степової зони, у формуванні яких певну участь відіграли місцеві комплекси оріньяцької культурної традиції. Вони полягають, насамперед, у широкому використанні мікроплатівок та дрібної ретельної затуплювальної або напівстрімкої, а часом навіть вентральної ретуші, для виробництва мікролітів із затупленим краєм. Їх типологічний набір також відзначається великою питомою вагою вузьких мініатюрних прямокутників і окремих дрібних ланцетоподібних і мікрограветтських вістер. Іноді застосовувалась ще й «мікрорізьцева техніка». Оснащені риси, в цілому, вже простежуються в комплексі Мізіна, який хронологічно передують пам'яткам межиріччя культури. Вони поширилися у Середньодніпровському басейні 13—15 тисяч років тому (Межиріччя, Добраїлівка, Гінці, Фастів, Семенівка I—III).

На протигагу останнім пам'яткам, у мікролітичному наборі епіграветтських комплексів Овруччини, як і більшості вже згаданих стоянок цієї ж традиції на Волині й верхів'ях Десни (Городок I і II, Юдинове, Тимонівка I і II тощо), простежуються риси, притаманні більш давній місцевій пушкарівській культурі мисливців на мамутів, яка побутувала у Деснянському басейні. Напевно, саме з цією культурою генетично пов'язані масивні шательперонські й ланцетоподібні вістри. Як вже відзначалося, на культурно-хронологічну близькість останньої із комплексом Збраньок і Довгиничів вказував Д. Я. Телегін, який, проте, наголошував, що вони хронологічно передують пушкарівським пам'яткам³⁸.

Наступним компонентом, який простежується в мікролітичному комплексі пам'яток Овруччини, але відсутній у межиріччя культурі, є власне «граветтські» вироби, можливо, пов'язані із так званим «східним граветтом» або «віллендорфсько-костенківською» культурною спільнотою. Ці комплекси поширились у прильодовиковій зоні Центральної і Східної Європи, починаючи з 27—28 тисяч років тому і також були пов'язані з господарським типом мисливців на мамутів. Сказане насамперед стосується вузьких масивних вістер типу граветт і поодиноких наконечників із виїмкою.

На сьогоднішній вік пушкарівської культури і найпізніших пам'яток «східного граветту» визначається приблизно у межах 20 тисяч років тому, а означені епіграветтські комплекси, згідно наведених вище доказів, безперечно датуються вже пізньольодовиковим часом, тобто біля 16—13 тисячоліть до наших днів. Цей хронологічний розрив, на нашу думку, пояснює і значну спрощеність мікролітичного комплексу епіграветтських пам'яток Овруцького кряжу, де повністю відсутня ціла категорія мікролітичних виробів, насамперед прямокутники, дуже характерні як для пушкарівської культури, так і, частково, для «східного граветту». Проте виразна тенденція розвитку, саме у напрямку «типологічного спрощення» комплексів, і не тільки мікролітичних, але й інших знаряд праці, взагалі

властива для більшості пізньольодовикових культур Європи, пов'язаних з епіграветтською традицією.

Якщо під цим кутом зору зіставити локальні епіграветтські комплекси з більш давніми культурними спільнотами середнього етапу пізнього палеоліту цієї ж території, то в основі більшості з них буде простежуватись цей самий місцевий, але типологічно «спрощений» набір знарядь. Локальні епіграветтські культури пізнього льодовиков'я, таким чином, можуть мати дуже різне походження і пов'язуватись із спільнотами, принципово відмінними за своїми культурно-технологічними традиціями (наприклад, класичного чи навіть «граветтизованого» оріньяку, різних версій граветту або вже згаданої пушкарівської культури, яка, напевно, генетично не пов'язана з останнім).

Європейський епіграветт (що у широкому розумінні цього терміну включає, на нашу думку, і комплекси західноєвропейського мадлену), таким чином, загалом не являє собою гомогенне явище як у генетичному, так і культурному плані. Його регіональні прояви можуть мати зовсім різне походження, а їх генетичне підґрунтя, попри уживаний термін «епіграветт», іноді ніяк прямо не пов'язується із власне граветтом як культурним явищем (тобто із західноєвропейським перигордієном і так званим східним граветтом Центральної і Східної Європи). Але, незважаючи на все це, епіграветтські комплекси, звичайно, все ж таки виявляють багато спільних рис та об'єднуються на підставі дуже специфічного і типологічно уніфікованого набору знарядь. Формування останнього пов'язується із прямими або опосередкованими впливами технологічних прийомів пізніх граветтських культур, які накладалися на різний місцевий субстрат. Фактично ж утворення і трансформація цих нових синтетичних технологій виготовлення знарядь відбувалася загалом в одному і цілком певному напрямку, що й стало підставою для формування особливого, так званого, епіграветтського технокомплексу. Цей технокомплекс базується на сколюванні призматичних платівок, розміри яких чітко відповідають параметрам мікролітів із затупленим краєм, що були властиві певним локальним культурам, і повністю визначаються потребами виробництва останніх. Його ж основні прийоми вторинної обробки полягають у використанні діагонального або позадознього затуплюючого ретушування одного з різальних країв призматичного напівфабрикату для збільшення міцності другого. Морфологічні ознаки інших категорій знарядь праці були підпорядковані потребам мікролітичної техніки та виробництву кам'яних елементів металльної мисливської зброї. Тому основу типологічного набору різців тут складають переважно їх бокові різновиди, тобто діагонально або трансверсально затуплені ретушні типи, добре адаптовані для ефективного розчленування масивних і мідних органічних матеріалів (бивня і рогу) з метою виготовлення пазових оправ композиційної мисливської зброї. Остання, споряджена ще й мікролітичними вкладеннями, була ідеально пристосована до полювання на великих і товстошкірих тварин прильодовикового фауністичного комплексу.

Епіграветтські мисливці, напевно, вже знали лук і стріли, але основу їхнього комплексу металльної зброї, розрахованої на застосування у відкритих ландшафтах, складали списи і дротики, що кидалися за допомогою «атлатля». Набір скребачок є також дуже спрощеним. Це звичайно скребачки кінцевого типу на платівках середньої ширини, часто зменшеної довжини та іноді подвійні їх зразки. Інші категорії крем'яних знарядь (свердла, проколки, знаряддя з підтескою тощо) не становлять виразних і типологічно витриманих серій, властивих епіграветтським пам'яткам у цілому, а здебільшого мають суто локальне поширення.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що вищезгадане «спрощення» та уніфікація типологічного набору знарядь праці епіграветтських культур, що, як уже зазначалось, могли мати абсолютно різне генетичне підґрунтя, не було ознакою кризи чи занепаду. Цей процес, на нашу думку, навпаки, був зумовлений оптимізацією всього комплексу засобів виробництва та їх максимальним пристосуванням до економічної моделі найпізніших мисливців на великих стадних тварин відкритих просторів перигляціальної зони Європи.

- ¹ *Тутковський П.* Побережжя р. Норина в Овручском уезде (геологическое и географическое описание) // Труды общества исследователей Волыни. — 1911. — Т. VI. — С. 59—160.
- ² *Левіцький І. Ф.* Довгинецька палеолітична стація // Антропологія. — 1930. — Т. III. — С. 153—160.
- ³ *Крокоз В. І.* Стратиграфія горішнього палеоліту с. Довгиничів на Овруччині // Четвертинний період. — 1931. — Вип. 1—2. — С. 27—35.
- ⁴ *Гладких М. І., Лютин І. Б.* Дослідження Довгинецького палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині // Археологія. — 1974. — № 14. — С. 42—46.
- ⁵ Там же. — С. 45.
- ⁶ *Підоплічка І. Г.* Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. — 1947. — Т. 1. — С. 14, 15.
- ⁷ *Левіцький І. Ф.* Вказ. праця. — С. 159; *Крокоз В. І.* Вказ. праця. — С. 29.
- ⁸ *Громов В. И.* Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // Труды Института геологических наук АН СССР. — 1948. — Вип. 64. — № 17. — С. 172, 173.
- ⁹ *Борисковский П. И.* Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 81. — С. 147—148.
- ¹⁰ *Ефименко П. П.* Первообытное общество. — К., 1953. — С. 560; *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. — К., 1965. — С. 296.
- ¹¹ *Гладких М. І., Лютин І. Б.* Вказ. праця. — С. 46.
- ¹² *Телегин Д. Я.* Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине // СА. — 1980. — № 1. — С. 251.
- ¹³ Там же. — С. 248—251.
- ¹⁴ *Смирнов С. В.* Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы. — Л., 1977. — С. 156, 157; *Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М.* Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. — Санкт-Петербург, 1996. — Вип. 2. — С. 5—75; *Грехова Л. В.* Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна // История и культура Восточной Европы по археологическим данным. — М., 1971. — С. 3—22.
- ¹⁵ *Nuzhnyi D.* Projectile Damage on Upper Paleolithic Microliths and the Use of Bow and Arrow among Pleistocene Hunters in the Ukraine // The Interpretative Possibilities of Microwear Studies. Proceedings of the international conference on lithic use-wear analysis, 15th-17th February 1989 in Uppsala (AUN, n. 14). — Uppsala, 1990. — С. 113—124.
- ¹⁶ *Телегин Д. Я.* Указ. соч. — С. 251.
- ¹⁷ Відкриття і дослідження пам'ятки здійснювалось на кошти і при організаційній підтримці Овруцької та Житомирської археологічних експедиції ІА НАНУ (нач. А. П. Томашевський і Б. А. Звіздецький) та за участю лаборанта відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Д. В. Ступака. Користуючись нагодою, автор хотів би висловити глибоку подяку вищезгаданим колегам.
- ¹⁸ *Нужний Д. Ю.* Нові дані про пізній палеоліт Овруцького кряжу // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — Вип. 2. — К., 1998. — С. 72—90.
- ¹⁹ *Абрамова З. А. и др.* Указ. соч. — С. 5—75; *Грехова Л. В.* Указ. соч. — С. 3—22; *Григорьева Г. В.* Исследования верхнепалеолитической стоянки Юдиново в 1996—1997 гг. — СПб., 1997. — Рис. 17; 19.
- ²⁰ *Nuzhnyi D.* Op. cit. — С. 121—123.
- ²¹ *Нужний Д. Ю.* Нові дані... — С. 85.
- ²² Там само. — Рис. 8.
- ²³ Там само. — С. 87, 88.
- ²⁴ *Гладких М. І., Лютин І. Б.* Вказ. праця. — С. 46; *Телегин Д. Я.* Указ. соч. — С. 251.
- ²⁵ *Нужний Д. Ю.* Нові дані... — С. 87.
- ²⁶ *Борисковский П. И.* Указ. соч. — С. 145—147.
- ²⁷ Там же. — С. 385—392.
- ²⁸ *Соффер О. А.* Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // Российская археология. — 1993. — № 3. — С. 14—16; *Залізняк Л. Л.* Передісторія України. — К., 1998. — С. 67—71.
- ²⁹ *Нужний Д. Ю.* Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. — 1997. — № 2. — С. 18—20.
- ³⁰ *Шовкопляс И. Г.* Палеолитическая экспедиция 1954 г. // КСИА АН УССР. — 1955. — Вип. 5. — С. 3—12.
- ³¹ *Нужний Д. Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992. — С. 119—133.
- ³² *Нужний Д. Ю.* Проблема сезонної адаптації... — С. 4, 5.

³³ Залізник Л. Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 14.

³⁴ Muller-Beck H. Paleolithic settlement archeology // Berke H. et al. (Eds.) Jungpaleolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Urgeschichtliche Materialhefte T. 6. — Tubingen., 1984. — С. 3—12.

³⁵ Підопличко И. Г. Межиричские жилища из костей мамонта. — К., 1976. — С. 140—141; Гладких М. І. До методики типолого-статистичного аналізу палеолітичного кам'яного інвентарю // Археологія. — 1979. — Вип. 9 — С. 15—21.

³⁶ Soffer O., Adovasio J. M., Kornietz N. L., Velichko A. A., Gribchenko Y. N., Lenz B. R., Suntsov V. Yu. Cultural stratigraphy at Mezhirich, an Upper Paleolithic site in Ukraine with multiple occupations // Antiquity. — 1997. — Vol. 71. — N. 271. — P. 61.

³⁷ Залізник Л. Л. Передісторія... — С. 40—51, 71.

³⁸ Телегин Д. Я. Указ. соч. — С. 251.

Д. Ю. Нужный

ЭПИГРАВЕТТСКИЕ ПАМЯТНИКИ ОВРУЧСКОГО КРЯЖА

Эпиграветт Овручского кряжа (изолированного останца лессов, расположенного среди зандровых ландшафтов Украинского Полесья) анализируется на основе новой стоянки Шоломки I. Последняя, фактически полностью раскопанная, располагается близ южного склона плато и залегала в верхней части лессовых отложений. Основное скопление позднепалеолитических материалов имело округлые очертания и диаметр около 9 м, а также четыре места для изготовления орудий и скальвания пластин и большой точек для первичной обработки кремня на периферии. Комплекс орудий Шоломок I (146 экз.), включающий 39 ланцетовидных, шательперонских и граветтских острий и их обломков, характеризуется яркими эпиграветтскими чертами. Наиболее близкие аналогии он имеет в комплексах Западной Украины (Городок I и II близ Ровно) и юдиново-timoновской культуре верховьев Десны. Последняя, представляющая позднейших охотников на мамонтов приледниковой зоны, в настоящий момент хорошо датируется 13—15 тысячелетиями до наших дней.

Основываясь на новых данных, ранее известные в регионе и расположенные рядом позднепалеолитические комплексы Довгиничей и Збраньок также интерпретируются как эпиграветтские. Все эти комплексы, включая Шоломки I, имеют выразительную специализацию, связанную с охотой, и, скорее всего, использовались в теплое время года. Вместе с тем, Довгиничи, вероятно, были «kill-site» и лагерем для непродолжительной добычи ресурсов, а Збраньки имеют еще и черты кратковременной мастерской, тогда как Шоломки I являлись сезонным базовым поселением.

Д. Ю. Nuzhnyi

EPIGRAVETTIAN SITES OF OVRUCH'S MOUNTAIN-RIDGE.

The epigravettian sites of the Ovruch's mountain-ridge (an isolated loess plateau with rockbasal part located among the sand deposits of Polissya lowlands in Northern Ukraine) are reexamined on the base of the new site Sholomki I. The last (practically completely excavated) is located near the southern slope of the plateau and lies in the upper part of loess soil. The main concentration of Upper Paleolithic materials represented only by lithic finds had a circular form (near 9 m in diameter) and contained four places for manufacture of various tools and blade processing and a large center for primary treatment of flint on the outlying part. The tool assemblage of Sholomki I (146 units) includes 39 lanceolate, chatelperronian or gravettian points and their fragments and is characterized by expressive epigravettian features. The most close analogies of it are among sites of Western Ukraine and Upper Dniester basin (Gorogok I and II, Lisichniki).

On the base of new data, the Dovginichi and Zbran'ki Upper Paleolithic sites earlier known in the region and nearly located are defined as epigravettian assemblages too. All these sites including Sholomki I, contrary to their expressive «archaic» signs, are dated by the Final Paleolithic time.

Одержано 08.06.1999